

نوع مقاله: پژوهشی

ارزیابی روشی عنوان «افسانه‌های حسین» از مدخل «حسین بن علی» در دائرةالمعارف اسلام لایدن هلند براساس باورهای کلامی امامیه

فاطمه رئوفی تبار / دکترای فلسفه و کلام دانشگاه قم و طلبه سطح ۴ حوزه علمیه خواهران جامعه‌الزهراء

fimrt.1371@gmail.com

ORCID: 0000-0001-8354-7404

<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>

دریافت: ۱۴۰۲/۰۲/۲۵ - پذیرش: ۱۴۰۲/۰۶/۲۷

چکیده

عنوان «افسانه‌های حسین» در ذیل مدخل «حسین بن علی» در «دائرةالمعارف اسلام» لایدن هلند قرار دارد. نویسنده این عنوان اعتقاد دارد برخی از شیعیان افراطی شخصیت حسین بن علی را فرازمینی می‌پندارند و چیزهایی را به او نسبت می‌دهند. وجود نوری امام قبل از خلقت، مقام شفاعت در آخرت و معجزات دوران‌های گوناگون زندگی آن حضرت از جمله اموری هستند که نویسنده عنوان «افسانه‌های حسین» را برای آن برگزیده است. پژوهش حاضر با رویکرد توصیفی - تحلیلی و با استفاده از منابع کتابخانه‌ای در پی آن است که شیوه‌های به‌کاررفته در این عنوان را بررسی کند تا درستی روش نویسنده را بسنجد. با وجود تلاش نویسنده در بهره‌گیری از منابع مختلف و توجه به سیر تاریخی در بیان مسائل، وی برخی امور را نادیده گرفته است؛ از جمله: حذف مقدمات لازم عقلی و نقلی در بیان برخی مطالب، خطا در برداشت، مراجعه مستقیم به منابع خام حدیثی در انتقال اعتقادات کلامی، غلبه پیش‌فرض‌ها و اجتهادات به جای بیان عقاید شیعه. این مسئله موجب وارد آمدن نقدهای جدی در زمینه روش استنادی، علمی منطقی، معرفت‌شناسی و ساختاری به این بخش از مدخل شده است.

کلیدواژه‌ها: افسانه‌های حسین، دائرةالمعارف اسلام، باورهای کلامی امامیه، ال. وچیا والیری.

دائرةالمعارف اسلام نسخه دوم (*The Encyclopedia of Islam II*) پژوهشی در حوزه اسلام، فرهنگ و تمدن مسلمانان است که به زبان انگلیسی و در لایدن هلند گردآوری شده است. این نسخه در طی اعتراضات مسلمانان به خطاهای نسخه نخست یا پرداختن به مداخل جدیدی است که در نسخه ابتدایی به آن پرداخته نشده بود؛ از این جهت این نسخه، به نوعی ویراست نسخه اول به شمار می‌رود. مؤلفان این مجموعه از مستشرقان و اروپاییان خاورشناس بودند. عناوین پرشماری از مباحث اسلامی در این مجموعه گردآوری شده و دیدگاه مذاهب و فرق گوناگون اسلامی شامل دو گروه بزرگ شیعه و اهل سنت و انشعابات داخلی آن دو بررسی گردیده است. اهمیت بررسی این مجموعه، هم به لحاظ وسعت مداخل و مقالات گردآوری شده در آن است و هم به این لحاظ که این اثر برای بسیاری از انگلیسی‌زبانان یا انگلیسی‌دانان که قصد آشنایی با اسلام یا فرق گوناگون آن را دارند، محل مراجعه است.

بنابراین به‌عنوان شیعه امامیه لازم است نسبت به آنچه درباره امامیه و آموزه‌های منتسب به آن نوشته می‌شود و نیز معرفی صحیح خود به جامعه غیرآشنا یا فضای شیعی، تلاش کنیم این وظیفه را در ابعاد و اشکال گوناگونی، همچون بررسی یک مداخل خاص یا بررسی چند مداخل از نگاه فرقه یا مکتب خاص به انجام رسانییم.

آنچه در این نوشتار مطرح می‌شود ارزیابی روشی عنوان «افسانه‌های حسین» از مداخل «حسین بن علی» در *دائرةالمعارف اسلام* لایدن هلند براساس باورهای کلامی امامیه است. یکی از مداخل نگاشته‌شده در این کتاب مداخل «حسین بن علی» است که به قلم ال. وچیا والیری (L. Veccia Vaglieri) به رشته تحریر درآمده است. در این مداخل، از ویژگی‌ها و مراتب گوناگون حیات حسین بن علی علیه السلام سخن به میان آمده و تلاش شده است تا چهره‌ای از امام سوم شیعیان ترسیم شود. آنچه در این نوشتار «باور کلامی» نام دارد، بررسی بخشی از این مداخل است که به‌طور مستقیم به امامت حسین بن علی علیه السلام و مسائل وابسته به آن، همچون لوازم امامت، معجزات، نوع خلقت، مقام‌های دنیوی و اخروی پرداخته است.

بنابراین در گام نخست ابتدا تصویری که نویسنده مداخل از باورهای کلامی امامیه درباره این عناوین دارد، به صورت گزارشی نظام‌مند، توصیف فهرست‌بندی و دسته‌بندی می‌شود، هرچند ممکن است این انتظام و تقسیم‌بندی در مداخل به چشم نخورد. سپس از حیث روشی مداخل ارزیابی و نقد می‌شود. نقد روشی نیز در چند طریق ملاحظه می‌شود: روش سندی، روش علمی منطقی، روش معرفت‌شناسی، و روش ساختاری.

از میان مطالعات به‌عمل‌آمده، تحقیق و پژوهش مستقلی درباره «ارزیابی روشی عنوان "افسانه‌های حسین" از مداخل "حسین بن علی" در *دائرةالمعارف اسلام* لایدن هلند براساس باورهای کلامی امامیه» به

چشم نمی‌خورد. با این حال می‌توان به آثاری اشاره نمود که به‌طور کلی، مدخل «حسین بن علی» از این دائرةالمعارف را مدنظر قرار داده‌اند:

کتاب *تصویر امامان شیعه در دائرةالمعارف اسلام؛ ترجمه و نقد* (زیر نظر تقی‌زاده داوری، ۱۳۸۵). در این کتاب، مدخل «حسین بن علی» نیز بررسی و نقد شده است. با این حال، نقدهای صورت‌گرفته در آن، صرفاً با نگاه تاریخی و بیان نکاتی کلی همراه است؛ به این معنا که به بررسی سندی و محتوایی یکایک مدعیات نپرداخته و در بیانی کلی، نکاتی را ذکر می‌نماید. از این نظر اصلی‌ترین تفاوت این اثر با این نگاره، در زاویه نقد است که هدف در این نگاره، نقد روشی و از منظر کلامی است.

مقاله «امامان شیعه در دائرةالمعارف اسلام» (عباسی و آقایی، ۱۳۸۲). این اثر همان‌گونه که در مقدمه آن نیز آمده، با هدف نقد و ارزیابی به رشته تحریر درنیامده و تنها قصد داشته گزارشی را از آنچه در دائرةالمعارف آمده است، ارائه نماید.

مقاله «نقدی بر مقاله امام حسین در دائرةالمعارف اسلام» (بیات و عسکر، ۱۳۸۳)، همان مدخل «حسین بن علی» در کتاب *تصویر امامان شیعه در دائرةالمعارف اسلام* است. تفاوت این اثر با نگاره پیش‌رو، همان نکته‌هایی است که پیش از این مطرح شد.

اگرچه نمی‌توان مقالات و دیگر آثار در زمینه نقد و بررسی مداخل *دائرةالمعارف اسلام* را در همین حد محدود ساخت، اما این مجال فرصت نام بردن از یکایک آنها را اجازه نمی‌دهد. با این حال می‌توان گفت: هیچ‌یک از این آثار نگاه کلامی به امامت حسین بن علی علیه السلام را مطمح نظر قرار نداده‌اند و از این نظر، نوشتار حاضر را می‌توان اثری نوین و بدون تکرار قلمداد نمود. عمده تفاوت این اثر نیز با آثار مشابه در چند نکته ذیل بیشتر رخ می‌نماید:

۱. اثر حاضر تنها به بررسی نگاه اعتقادی و کلامی به مبحث امامت امام سوم از بین مباحث مدخل «حسین بن علی علیه السلام» می‌پردازد.

۲. ساختار بحث و شیوه نقد و بررسی در اثر حاضر، متفاوت با چیزی است که در سایر آثار به چشم می‌خورد. بنابراین نمی‌توان هدف و شیوه این آثار را یکی دانست.

۱. گزارشی از عنوان «افسانه‌های حسین» در «دائرةالمعارف اسلام» لایدن

یکی از مداخل نگاشته‌شده در *دائرةالمعارف اسلام* لایدن هلند، مدخل «حسین بن علی علیه السلام» به قلم ال. وچیا والیری است. وی یکی از شرق‌شناسان ایتالیایی و عضو مؤسسه دانشگاهی شرق‌شناسی در ناپل است که عمده پژوهش‌های خود را به مسائل اسلامی، عربی و شیعی اختصاص داده است (نوروزی، بی‌تا، ص ۷).

او در این مدخل از ویژگی‌ها و مراتب گوناگون حیات حسین بن علی علیه السلام، سخن گفته و به نوعی کوشیده است تا چهره‌ای از امام سوم شیعیان ترسیم کند. آنچه را در این نوشتار «باور کلامی» می‌نامیم بررسی بخشی از این مدخل

است که به‌طور مستقیم به امامت حسین بن علی علیه السلام و مسائل وابسته به آن، همچون لوازم امامت این امام، معجزات، شخص و شخصیت ایشان و مانند آن پرداخته است.

در میان عناوین و تقسیم‌بندی‌هایی که نویسنده مدخل آنها را فهرست نموده، عنوان «افسانه‌های حسین» از جذابیت و حساسیت بیشتری برخوردار است. این عنوان درست همان چیزی است که نویسنده از باورهای اعتقادی و کلامی امامیه درباره امامت حسین بن علی علیه السلام ترسیم نموده و نام آن را «افسانه» گذاشته است. این باورها یا به تعبیر نویسنده مدخل، «افسانه‌ها» در سه دسته کلی جای می‌گیرند:

۱-۱. باورهایی مربوط به خلقت عالم

باورهایی که خلقت و پیدایش عالم وجود در آن، عنصری غالب است و نور از نقش مهمی برخوردار است. این دسته از باورها ارتباط وسیعی با اعتقادات امامیه درباره سایر اهل‌بیت پیامبر صلی الله علیه و آله دارد و نقش حسین بن علی علیه السلام در این میان، با پدرش علی بن ابی‌طالب علیه السلام و برادرش حسن بن علی علیه السلام یکسان است. این نوع اعتقادات تحت تأثیر نظامی ماورای طبیعی ایجاد شده که از مدت‌های مدید پیش از اسلام نیز وجود داشته و شیعیان افراتی (غلات) آن را گسترش داده‌اند (والیری، ۱۹۴۸، ص ۶۲۰).

به اعتقاد امامیه، هفت هزار سال پیش از خلقت جهان، پیامبر اکرم، حضرت علی، فاطمه، حسن و حسین علیهم السلام «اشباحی» از نور بودند که خداوند را در عرش ستایش می‌کردند. هنگامی که خداوند خواست صورت آنها را بیافریند، ایشان را همچون ستونی از نور ایجاد کرد، سپس آنان را در صلب آدم و از آنجا در صلب و رحم نیاکانشان قرار داد. آنان به شرک و بدعت آلوده نشدند (طبری، بی‌تا، ص ۵۹).

۱-۲. باورهای معادشناختی

باورهایی که ویژگی «معادشناختی» دارند. به نظر می‌رسد مراد از «معادشناختی» در عبارات نویسنده، جایگاه اخروی امام در قیامت و مقام‌ها و شؤون خاص آن، همچون «شفاعت» باشد (والیری، ۱۹۴۸، ص ۶۲۰). نویسنده به نقل از کتاب *ابن‌رستم طبری* آورده است: حسین علیه السلام به کوه رضوا رفت که در آنجا تا قیام مهدی علیه السلام بر تختی از نور باقی خواهد ماند. پیامبران او را احاطه کرده، پیروان راستین‌اش پشت سر او خواهند بود. آنگاه به کربلا خواهد رفت و در آنجا تمام انسان‌ها و موجودات آسمانی او را ملاقات خواهند کرد (طبری، بی‌تا، ص ۷۸).

۱-۳. معجزات

این باوری است که حسین علیه السلام را از شخصیتی تاریخی به انسانی فوق‌عادی ارتقا می‌دهند که هاله‌ای از معجزات او را فرامی‌گیرد. نویسنده معجزات حسین بن علی علیه السلام را به چند برهه زمانی تقسیم نموده است. پرداختن به مصادیق همه این معجزات مجال گسترده می‌طلبد. از این‌رو به ذکر نمونه‌هایی از آن اکتفا می‌شود:

۱-۳-۱. معجزات مربوط به تولد و دوران کودکی حسین

۱-۳-۱-۱. تولد زود هنگام در شش ماهگی

تولد زود هنگام، یعنی سه ماه زودتر از موعد، از نگاه نگارنده مدخل، شرایطی خارق‌العاده پدید آورده که فقط درباره حضرت عیسی و یحیی بن زکریا علیهم‌السلام روی داده است (طبری، ۱۳۶۹، ص ۷۱).

۱-۳-۱-۲. مراقب چهل روزه پیامبر

تا چهل روز پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم از حسین علیه‌السلام مراقبت می‌کردند. هنگام ولادت، قریب هزار فرشته از آسمان فرود آمدند تا در شادمانی پیامبر سهیم باشند. جبرئیل نیز با دو پیام تبریک و تسلیت خداوند به صورت همزمان (تبریک تولد و تسلیت شهادت و کیفیت آن) نزد پیامبر آمد و مشت‌های او را به ایشان داد. همچنین جبرئیل حسین علیه‌السلام را هنگامی که مادرش در خواب بود، در آغوش خود تکان می‌داد (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۶، ج ۳، ص ۲۰۹).

۱-۳-۱-۳. شفاعت برای یک فرشته

از دیگر معجزات هنگامه تولد ایشان شفاعت برای یک فرشته است. این فرشته برای مجازات، به جزیره‌ای تبعید شده و بال‌هایش شکسته بود. او گروهی از فرشته‌ها را دید که برای عرض تبریک، نزد پیامبر می‌روند. از آنان خواست او را نیز همراه خود ببرند و با تبرک به آن نوزاد، وی مداوا شد (طبری، ۱۳۶۹، ص ۴۹؛ والیری، ۱۹۴۸، ص ۶۲۶).

۱-۳-۲. معجزات هنگام شهادت

این دسته معجزات از تغییراتی حکایت دارد که با شهادت حسین علیه‌السلام در آسمان و زمین رخ داد: تاریک شدن هوا و به سرخی گراییدن رنگ آسمان، بارش خون بر سر مردم خراسان، تغییر رنگ سنگ‌های منطقه شام به رنگ سرخ، تبدیل به خون شدن خاکی که جبرئیل به پیامبر داد و پیامبر نیز آن را به سلمه سپرده بودند، گریستن و سوگواری اجنه، فرشتگان، درندگان و ماهیان و... (مفید، ۱۴۱۳ق - الف، ج ۲، ص ۲۵۱).

۱-۳-۳. معجزات مربوط به سر بریده

هنگام انتقال سر بریده حسین علیه‌السلام معجزات متعددی گزارش شده است که از آن جمله می‌توان به این موارد اشاره کرد: نگاشته شدن آیات تهدیدآمیز بر روی یک دیوار با قلمی مرموز؛ پراکنده شدن رایحه‌های خوش از سر بریده؛ مشاهدات راهب مسیحی که در ازای نگهداری یک شب از سر بریده مبلغی را پرداخت کرد و در طول شب، سر حسین علیه‌السلام با او سخن می‌گفت و روز بعد، آن راهب به اسلام گروید و درهم‌هایی که او در ازای نگه داشتن سر پرداخته بود، تبدیل به سنگریزه شد؛ تلاوت آیاتی از قرآن کریم توسط سر حسین علیه‌السلام؛ شکل گرفتن ستونی از نور بر سر حسین علیه‌السلام در خانه خولی و... (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۶، ج ۳، ص ۲۱۷).

۴-۳-۱. معجزه مجازات اهانت کنندگان به حسین علیه السلام و مجرمان کربلا

تمام کسانی که به حسین علیه السلام جسارت کرده بودند بی‌درنگ یا پس از گذشت مدتی، به عذاب گرفتار شدند. نمونه‌هایی از این عذاب‌ها عبارتند از: کشته شدن، کوری، بیماری‌های گوناگون (مانند جذام، عطش، خشک شدن دست‌ها مانند چوب در تابستان و رطوبت آنها در زمستان)، مرگ بر اثر سوختگی، عقرب‌گزیدگی، از دست دادن نیروی بدنی، فقر، رانده شدن مردی از خانه به‌دست همسرش (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۶ق، ج ۳، ص ۲۰۴).

۵-۳-۱. ویژگی‌های خارق‌العاده حسین بن علی علیه السلام

توانایی‌های خارق‌العاده حسین بن علی علیه السلام نیز از دیگر معجزات ایشان به شمار می‌رود: شفای بیماران، همچون درمان لکه سفیدی که بین چشمان زن مؤمنی بود با مدیدن به آن؛ شفای بیمار مبتلا به تب، به زبان آوردن کودکی برای فاش کردن نام پدر واقعی خود، متمر کردن نخل بی‌ثمر، فرونشاندن عطش یاران با قرار دادن انگشت شست در دهان آنها، خبر از آینده و... .

به اعتقاد شیعیان، حسین بن علی علیه السلام همچون برادرش حجت خدا بر روی زمین است و آیاتی از قرآن نیز به صورتی معجزوار از ایشان سخن گفته است:

– آیه ۱۵ سوره «احقاف» که براساس آن از مادر آبستنی سخن به میان آمده است که با رنج، کودک خویش را حمل می‌کند و با درد، او را به دنیا می‌آورد. مراد از «مادر» در این آیه را حضرت زهرا علیها السلام تفسیر دانسته‌اند که وقتی حسین علیه السلام را باردار شد از پیامبر درباره کیفیت شهادت ایشان شنید.

– حروف مرموز «کهیصص» در ابتدای سوره «مریم» این گونه برای زکریا توضیح داده شد: ک: کربلا؛ ه: هلاک العتره؛ ی: یزید؛ ع: عطشه؛ ص: صبره. این توضیح جزئی از داستانی نسبتاً پیچیده است که در بخش‌هایی از آن، سرنوشت حسین علیه السلام و یحیی علیه السلام فرزند زکریا را با هم مقایسه نموده است و احتمالاً به مشابهت نحوه شهادت آن دو و قرار گرفتن سرهای بریده‌شان درون ظرف اشاره دارد.

براساس روایات، خون حسین علیه السلام همانند خون یحیی علیه السلام خواهد جوشید و خداوند برای فرونشاندن این جوشش، هفتاد هزار تن از منافقان، کفار و مسلمانان شرور را خواهد کشت؛ همان گونه که درباره یحیی علیه السلام نیز چنین کرد (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۶ق، ج ۳، ص ۲۳۷).

۲. بررسی روش استنادی

در بررسی سندی، استناد آنچه به شیعه امامیه منتسب شده، بررسی می‌گردد و اگر به لحاظ سندی، نقل مدعی اثبات نشود، نوبت به مرحله بعدی نخواهد رسید. نکته قابل ذکر در این مجال آن است که منظور از بررسی سندی در هریک از عناوین این اثر، سندشناسی و اجتهاد از قرآن، حدیث، رجال و سندشناسی حدیثی – تاریخی نیست، بلکه مراد صحت‌سنجی انتساب این اندیشه به امامیه از طریق بررسی متکلمان نام‌آشنای امامیه است.

۲-۱. بررسی گزارش در منابع کلامی شیعه

سه عنوان اصلی در ذیل «افسانه‌های حسین» گنجانده شده است که در منابع کلامی شیعه بررسی می‌گردد:

۲-۱-۱. خلقت نوری امامان علیهم‌السلام

متکلمان و محدثان امامیه در برابر روایاتی که از خلقت نوری پیامبر و امامان شیعه حکایت دارد، مواضع متفاوتی گرفته‌اند. بر این اساس، بزرگانی همچون صفار، کلینی و مجلسی که دارای رویکردی نص‌گرایانه هستند، مضمون روایات را پذیرفته، آن نقل می‌کنند (صفار، ۱۴۰۴ق، ص ۲۰؛ کلینی، ۱۳۶۲، ج ۱، ص ۳۸۹؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۵۸، ص ۱۴۳).

گروهی دیگر با رویکردی عقل‌گرایانه به انکار یا تأویل مضمون این روایات پرداخته‌اند؛ نظیر شیخ مفید (مفید، ۱۴۱۳ق - ج، ص ۲۸-۴۰).

دسته دیگر ضمن پذیرش مضمون روایات، با رویکردی فلسفی - عرفانی به تفسیر این اندیشه پرداخته‌اند. این سبک در مکتب صدرالمآلهین و پیروان او به چشم می‌خورد (صدرالمآلهین، ۱۳۸۳، ج ۴، ص ۱۵۲-۱۵۴؛ فیض کاشانی، ۱۳۶۰، ص ۱۸۹-۱۹۰).

بنابراین، می‌توان خلقت نوری اهل‌بیت علیهم‌السلام را با رویکرد تأویل و تفسیر و همراه کردن نقل با ادله عقلی اثبات‌شده، در کتب متکلمان برجسته شیعه مشاهده نمود و از این جهت، انتساب این آموزه به شیعه صحیح است. با این حال، انتساب این اعتقاد به شیعیان افراطی در عبارات نویسنده، غیرعلمی و بی‌پایه می‌نماید؛ زیرا بدون ذکر تفاسیر موجود از روایات و پایه‌ها و مبانی این تفکر، با برجسب افراط، با نگاهی جانبدارانه به قضاوت نشسته است.

۲-۱-۲. مقامات ممتاز اخروی

از منظر متکلمان امامیه، امام و پیامبر از جایگاه ویژه‌ای نزد خدا برخوردارند. چنان‌که در دنیا به دستگیری از مردم برای دستیابی به تکامل و هدایت تلاش دارند، در آخرت نیز از مقام ویژه خود برای شفاعت و واسطه‌گری درندگان بهره می‌برند. این اعتقاد از اختصاصات عقیدتی امامیه نیست و همه مسلمانان به مسئله شفاعت در روز جزا باور دارند (شریف مرتضی، ۱۴۰۵ق، ج ۳، ص ۱۷؛ طوسی، بی‌تا، ج ۱، ص ۲۱۴؛ مفید، ۱۴۱۳ق - ب، ص ۴۷؛ فخررازی، ۱۴۲۰ق، ج ۳، ص ۱۴۷).

مقامات اخروی همچون «شفاعت» نیز از سوی متکلمان اسلامی پذیرفته شده و انتساب این آموزه به شیعه صحیح است.

۲-۱-۳. معجزات

«معجزه» امر خارق‌عادتی است که همراه با تحدی و برای اثبات مأموریت الهی و جایگاه قدسی امام یا پیامبر به امر خداوند صورت می‌پذیرد. از این‌رو همان‌گونه که در همه ادیان، پیامبران برای اثبات جایگاه خود، یا به نحو

«رهاص» (یعنی پیش از آنکه در جایگاه الهی خود قرار گیرند، اموری خارق عادت رخ نماید) معجزاتی ارائه دادند، امامان نیز برای اثبات جایگاه خود، معجزاتی ارائه نمودند. این معجزات گاه از دوران کودکی و گاه در قبل یا حین مأموریت الهی آنها بروز می‌یافت. بنابراین، معجزه نامی آشنا برای صاحبان ادیان الهی است، از حضرت عیسی علیه السلام که در بدو تولد، زبان به سخن گشود تا معجزات حضرت موسی علیه السلام که در هنگام نبوت.

در کتب روایی و تاریخی، از معجزات گوناگون و متعدد یکایک امامان شیعه سخن گفته شده و این امر، هم از نظر عقلی و هم نقلی مورد تأیید متکلمان امامیه است. این روایات در مجموعه‌های متعددی همچون *الخرائج و الجرائح*، *اثبات الهداة بالنصوص و المعجزات*، و *نوادیر المعجزات فی مناقب الأئمة الهداة* علیهم السلام گردآوری شده است (راوندی، بی تا؛ حرعاملی، ۱۴۲۲ق؛ طبری، ۱۴۲۷ق).

۲-۲. درجه و اعتبار منابع

اعتبار منابع از چند زاویه می‌تواند مدنظر قرار گیرد: گاه اعتبار منبع به قدمت آن و گاه به تخصص و اصالت منبع در موضوع مورد بحث و گاه استناد مطلب به مدعی اصلی آن است. هریک از این زوایا با ذکر شواهدی از گزارش‌های موجود در دائرةالمعارف بررسی می‌گردد:

۱-۲-۲. قدمت منابع

در مدخل «حسین بن علی»، از آثار متکلمان، محدثان و تاریخ‌نگارانی نظیر *ابن‌رستم طبری* (قرن ۳)، *ابوالفرج اصفهانی* (قرن ۴)، *ابن شهر آشوب* (قرن ۶)، *ابن ابی‌الحدید* (قرن ۴)، *بالذری* (قرن ۳)، *ابن‌اثیر* (قرن ۷)، و *ابن قتیبه* (قرن ۳) بهره گرفته شده است. از این نظر، نگارنده مدخل به اعتبار منابع از حیث قدمت، توجه ویژه‌ای داشته است.

۲-۲-۲. اصالت موضوع در بررسی منابع

منظور از «بررسی اصالت موضوع» در بررسی منابع این است که خاستگاه اصلی مباحث طرح‌شده در این بخش از دائرةالمعارف چیست و به کدام علم بازگشت دارد؟ با بررسی منابع استفاده‌شده در این مدخل و به‌ویژه در عنوان «فسانه‌های حسین بن علی»، آنچه بیش از هر چیز دیگری نظر خواننده را به خود جلب می‌کند، استناد به اطلاعاتی خام از منابع حدیثی و تاریخی است، در حالی که اصل مباحث حیثیت کلامی - فلسفی دارد. در واقع، عناوینی همچون «خلقت امام و وابستگی آفرینش به وجود او»، «باورهای معادشناختی» و «شئون اخروی امام» (نظیر شفاعت و معجزات امام) اگرچه در استنادات و با هدف کسب اطلاعات خام از منابع حدیثی یا تاریخی به‌دست می‌آید، اما بدون در نظر گرفتن حیثیت کلامی - فلسفی مباحث و مبانی و پیش‌فرض‌های وابسته به آن، ناقص و افسانه‌ای تلقی می‌شود (صدرالمآلهین، ۱۳۸۳، ج ۴، ص ۱۵۲-۱۵۴؛ فیض کاشانی، ۱۳۶۰، ص ۱۸۹-۱۹۰).

عمده منابع استفاده‌شده در این عنوان از دائرةالمعارف، منابع تاریخی و حدیثی است که قضاوت درباره اعتبار مطالب آن به بررسی سندی و رجالی دقیق نیازمند است و برای کسی که با این علوم آشنایی کافی ندارد، استفاده

مستقیم و برداشت اجتهادگونه نمی‌تواند بازتاب دیدگاه امامیه باشد، بلکه حاکی از برداشتی شخصی و روش استنادی غیرعلمی است. ابن‌رستم طبری، ابوالفرج اصفهانی، ابن شهرآشوب و برخی دیگر در میان امامیه از شخصیت‌های کلامی به شمار نمی‌روند و به نظر می‌رسد نویسنده به واسطه این خطای روشی در استناددهی، در بسیاری موارد، دچار قضاوت‌های نادرست شده است.

۳-۲-۲. تفکیک منابع

یکی از لوازم بررسی مذاهب اسلامی، توجه به تفکیک منابع است. نویسنده در بحث از عنوان «افسانه‌های حسین»، مجموعه‌ای از منابع شیعه و اهل سنت را بدون تفکیک مذهب یا با اشاره به مذهب و اعتقاد او، در کنار یکدیگر ذکر کرده است (والیری، ۱۹۴۸، ص ۶۲۰). این درحالی است که اعتقاد به امامت حسین بن علی علیه السلام و لوازم این اعتقاد (همچون مقام شفاعت، معجزات و خلقت نوری امام) از اصالتی شیعی برخوردار است. بی‌توجهی به همین نکته موجب شده است نویسنده این اعتقادات را افسانه و معتقدانش را افراطیان شیعه بداند، در حالی که اعتقاد به امامت و لوازم آن جزو تفکر اصیل اسلامی است و شیعه با استدلال‌های عقلی و نقلی از این اندیشه دفاع به عمل آورده و اندیشه‌ای که با اساس استدلال به اثبات برسد، محکوم به افسانه یا افراط نخواهد بود.

۳-۲-۳. تعدد منابع

منابع استفاده‌شده در این بخش، عمدتاً از کتب نویسندگانی همچون ابن‌رستم طبری، شیخ مفید، ابن شهرآشوب، ابن‌کثیر و محسن امین و مجلسی است (والیری، ۱۹۴۸، ص ۶۲۶). تعداد منابع در این بخش زیاد نیست. افزون بر آن، استفاده نویسنده از کتب نویسندگانی را رویکردهای متفاوت (همچون: امامیه، اهل سنت، عقل‌گرا، نقل‌گرا، منابع حدیثی و کلامی) از دقت در ارائه منابع کاسته است.

۳. بررسی روش‌های علمی - منطقی

نتیجه منطقی از ترکیب داده‌ها و مقدمات معتبر حاصل می‌آید. وقتی مقدمات و داده‌های به‌دست‌آمده ناقص بوده یا معتبر نباشد، نتیجه نیز عقیم و ناصحیح است. عناوینی که ذیل «افسانه‌های حسین بن علی» آمده (همچون: خلقت نوری ائمه، شفاعت و معجزات امامان) از اموری است که یا برای مخاطب، نام‌آشنا و اثبات شده است یا برای سخن گفتن درباره آن نیازمند طرح مقدمات و ادله عقلی است. چشم‌پوشی از طی شدن مقدمات و ادله اثباتی، نه تنها صداقت نویسنده یا دقت علمی او را در طرح مسئله با اشکال مواجه می‌سازد، علمی بودن این بخش از دائرةالمعارف را نیز دچار خدشه می‌کند. شخصیت حسین بن علی علیه السلام در اندیشه امامیه، در انتساب به پیامبر و امیرالمؤمنین علیه السلام خلاصه نمی‌شود. حسین بن علی علیه السلام یکی از هدایتگران الهی و امام شیعیان است که پس از پیامبر، شأن هدایتگری را ادامه دادند. لازمه تداوم این شأن وجود ویژگی‌هایی

است که لازمه این شأن است و در پیامبر نیز وجود داشته؛ همچون عصمت، ظهور معجزات در موارد لزوم، و ویژگی‌هایی همچون شفاعت و خلقت خاص. این موضوع در اندیشه امامیه و فلسفه اسلامی با ادله عقلی و نقلی معتبر به اثبات رسیده است و تنها برای کسانی افسانه قلمداد می‌شود که از مقدمات عقلی آن بی‌توجه عبور کرده باشند. ذکر نشدن این مقدمات و به‌عبارت دیگر، حذف آنها این مدخل را دچار مغالطه تحریف معنوی کرده است. مراد از «مغالطه تحریف معنوی» تفسیر گفتار یا رفتار شخص به صورتی است که مغایر با منظور اصلی خود اوست (خندان، ۱۳۸۰، ص ۱۰۷).

همچنین استفاده از عنوان «افسانه» و ایجاد ذهنیت در مخاطب و چشم فرو بستن از ادله اثبات‌کننده، از جمله اموری است که روش منطقی بحث را با اختلال مواجه ساخته است. این نوع مغالطه را نیز می‌توان «مغالطه تحریک احساسات» نامید؛ به این معنا که نویسنده با تأثیر روانی بروی ذهن مخاطب از طریق تحریک احساسات یا ذهنیت، او را از مقام استدلال دور کند (عادل، ۲۰۰۷، ص ۹۳).

۴. بررسی روش‌های معرفت‌شناختی

معرفت از طریق داده‌های عقلی یا نقلی یا هر دوی آنها به دست می‌آید. با این حال، گاه طریق معرفت‌شناسی در اندیشمندان، مختص یکی از دو طیف داده‌ای می‌شود یا اینکه نگاه غالب در آنها به سمت طیف خاصی از داده‌ها معطوف می‌گردد. برای کسانی که قصد دارند نگاه و اندیشه قوم و نگرش خاصی را مدنظر قرار دهند، آگاهی از این دسته‌بندی لازم است. بی‌توجهی به ساختار فکری و نگرشی نویسنده یا گروه خاص و روش‌های معرفت‌شناسی او سبب می‌شود کار از حالت علمی و پژوهشی به نگرشی ژورنالیستی تبدیل گردد.

در مدخل محل بحث، به تفاوت‌های معرفت‌شناسی نویسندگان توجهی نشده و در قضاوتی دقیق‌تر، حتی اگر نویسنده را ناآگاه از این مسئله ندانیم، آنچه در دائرةالمعارف به تصویر کشیده شده مخلوط کردن چند نگاه معرفت‌شناختی مختلف و اخذ نتیجه‌ای واحد از آنهاست. برداشت مستقیم از حدیث و مراجعه به منابع نقلی و نویسندگان نقل‌گرا از یک‌سو و مراجعات اندک به منابع کلامی و نویسندگان عقل‌گرا از سوی دیگر، و ترکیب و امتزاج نظرات امامیه و فرق مختلف اهل سنت سبب شده است نویسنده به مجموعه‌ای از داده‌های مختلف بدون تفکیک معرفت‌شناسی دست یابد و ناتوانی در جمع‌بندی و دسته‌بندی سبب گردیده است این عناوین «افسانه» و «خرافه» نام گیرد (والیری، ۱۹۴۸، ص ۶۲۶).

این در حالی است که اعتقادات شیعه تنها با مراجعه مستقیم به روایات، بدون بررسی تفسیر، سند و محتوای آن به دست نمی‌آید. قضاوت در این زمینه، زمانی کامل است که مقدمات و نگاه معرفتی نویسنده یا نویسندگان به خوبی درک شود، میان این نظرات تفکیک صورت گیرد و سپس با بررسی ادله و مقدمات، نتیجه‌گیری شود. این در حالی است که نویسنده مدخل به این موضوع اشاره‌ای نکرده است.

۵. بررسی روش ساختاربندی

«بررسی ساختاری» یکی از اقسام ارزیابی‌های شکلی است که براساس آن، شکل و ساختمان اثر بررسی می‌گردد و تبیین می‌شود که آیا طریقه بحث و ساختمان آن توانسته است نظام‌واره اعتقادی امامیه را آن‌گونه که هست، به تصویر بکشد.

۱-۵. جایگاه «افسانه‌های حسین» در دائرةالمعارف

عنوان «افسانه‌های حسین بن علی» در مدخل «حسین بن علی»، پس از عناوینی همچون دوران کودکی حسین علیه السلام، قیام و عزیمت به کوفه و نبرد کربلا و وقایع پس از جنگ در دائرةالمعارف جای گرفته است (والیری، ۱۹۴۸، ص ۶۲۶). قرار گرفتن سه عنوان «خلقت نوری»، «شفاعت» و «معجزات» ذیل عنوان «افسانه‌ها» پیشینه‌ای در امامیه ندارد و با وجود آنکه نویسنده درصدد است یکی از اندیشه‌های اسلامی را در مدخل «حسین بن علی» به تصویر بکشد، در عنوان به کار گرفته شده، قضاوت خود را به تصویر کشیده است. افزون بر آن، هریک از سه عنوان محل بحث، جایگاه خاص خود را دارد و قرار دادن عنوانی واحد بر آن، بدون مشخص بودن وجه شبه و یگانگی آن، ساختار صحیحی ارائه نمی‌دهد.

همچنین در شیوه بحث از این سه عنوان نیز به سیر منطقی و علمی طرح مسئله توجهی نشده و مقدمات لازم آن حذف شده و همین مسئله سبب گردیده است در ذهن نویسنده و مخاطبان، وجه شبه عناوین محل بحث، افسانه‌ای بودن آن تلقی شود.

۲-۵. نظام‌وارگی

منظور از «نظام‌وارگی» بررسی این مسئله است که نویسنده در طرح یک عقیده، توانسته است ساختار و نظام‌مندی اعتقاد شیعه در آن موضوع خاص را به تصویر بکشد، یا تنها تعدادی از اندیشه‌ها به صورت نامنظم و غیروابسته ذکر گردیده است. چنانچه پیش از این نیز گذشت، نویسنده مدخل با صرف‌نظر کردن از مقدمات لازم بحث و ادله و توضیحات پیرامونی، در تشریح نظام اعتقادی شیعه درباره شخصیت حسین بن علی علیه السلام به عنوان امام شیعه و منتخب خداوند موفق نبوده است. اصلی‌ترین نشانه این عدم موفقیت را در عنوان محل بحث، یعنی «افسانه‌های حسین بن علی» می‌توان یافت؛ زیرا اگر عناوین محل بحث براساس اصول و نظام اعتقادی شیعه (همچون تعریف امام و امامت، شئون و ویژگی‌های امام، امکان ارتباط او با عالم غیب و نشانه‌های هدایتگری او) سیر صحیح خود را پیش می‌گرفت یا - دست کم - به این نکات اشاره‌ای می‌شد، نویسنده و مخاطبان او دچار سوءبرداشت نمی‌شدند (والیری، ۱۹۴۸، ص ۶۲۰).

براساس اندیشه فلسفی شیعه، ارتباط موجودی کاملاً مجرد با عالم ماده، تنها از طریق وسایط، ممکن است. این واسطه‌ها در مقایسه با سایر موجودات، از شدت وجودی بیشتری برخوردارند و «واسطه فیض» نامیده می‌شوند.

ولایت تکوینی، ولایت تشریحی، هدایت و راهبری از جمله شئون واسطه‌های فیض است و اثبات این مقام در آنها از طریق معجزات، ممکن است (صدرالمتألهین، ۱۳۸۳، ج ۴، ص ۱۵۲-۱۵۴؛ فیض کاشانی، ۱۳۶۰، ص ۱۸۹-۱۹۰).

معجزه برهانی عقلی در دل خود دارد و آن این است که چنانچه مدعی مقامی خاص در ادعای خود صادق بوده و توان ارتباط با عالم غیب را داشته باشد، می‌تواند نمونه‌ای از این ارتباط را در قالب امری خارق‌العاده به نمایش بگذارد. ادله نقلی معتبر، متواتر و بدون خدشه از انواع این معجزات نام برده‌اند و انکار این تواتر تاریخی بدون هرگونه دلیل منطقی و افسانه شمردن آن سیر بحث را از علمیت خارج می‌سازد.

۳-۵. تناسب هدف و محتوا

مخاطبان این دائرةالمعارف عمدتاً از میان اقشار تحصیل کرده و دانشجویان رشته‌هایی هستند که به مطالعات فرق، شرق‌شناسی، مطالعات اسلامی و ادیان علاقه‌مند هستند، یا کسانی‌اند که به واسطه شنیدن آوازه‌ای از اسلام قصد دارند با این دین آشنا شوند و درباره آن به اطلاعاتی با حجم کم، اما محتوایی دقیق، درست و علمی دست یابند. بنابراین هدف نویسنده در این مدخل از دائرةالمعارف، ارائه اعتقادات مسلمانان درباره شخصیت و جایگاه حسین بن علی علیه السلام است.

تفاوت میان به تصویر کشیدن یک عقیده با نظریه‌پردازی درباره یک اعتقاد، این است که در حالت نخست، دیدگاه و تحلیل نویسنده در تصویر یک اعتقاد، جایگاهی ندارد و نقش نویسنده تنها توصیف و در نهایت تحلیل دیدگاه قائلان به آن اعتقاد است؛ اما در حالت دوم، نویسنده با مراجعه به منابع اصیل، به اجتهاد و نوآوری می‌پردازد و نظریه جدید خود را به نظریات قبلی می‌افزاید.

آنچه از عنوان *دائرةالمعارف اسلام* برمی‌آید و بر حسب انتظار مخاطب از آن، به تصویر کشیدن دیدگاه اسلام و فرق گوناگون در رابطه با عنوان مدخل است، نه اجتهاد و نوآوری نویسنده از عنوان محل بحث. با این حال، آنچه در این مدخل و عناوین ذیل آن به چشم می‌خورد، نیاز مخاطب را برآورده نمی‌سازد و دیدگاه اسلام و فرقه‌های گوناگون آن را آن‌گونه که هست، به تصویر نمی‌کشد، بلکه این عقیده و اجتهاد نویسنده درباره شخصیت حسین بن علی علیه السلام است که با مراجعه به مواد خام و گاهی غیرمعتبر از یک شخصیت به تصویر کشیده شده است. در حقیقت اگر این مبحث ذیل عنوان *دائرةالمعارف اسلام* بحث نمی‌شد، می‌توانست به‌عنوان تحلیل نویسنده از شخصیت حسین بن علی علیه السلام درخور توجه باشد.

نتیجه‌گیری

عنوان «افسانه‌های حسین بن علی» در ذیل مدخل «حسین بن علی» در *دائرةالمعارف اسلام* لایند هلد تعدادی از اعتقادات کلامی - فلسفی شیعیان امامیه را بررسی کرده است که در نگاهی خوش‌بینانه، نویسنده به سبب ناتوانی

در دستیابی به مقدمات و لوازم بحث، آن را خرافه و افسانه‌ای از سوی شیعیان دوستدار حسین بن علی علیه السلام یا به تعبیر خود او، «شیعیان افراطی» می‌داند.

روش بحث در این مدخل، برخلاف برخی دیگر از مداخل این دائرةالمعارف، از دقت علمی کافی برخوردار نیست و به نظر می‌رسد نویسنده، یا تسلط کافی بر منابع و محتواهای شیعی نداشته یا علاقه‌ای به انعکاس صحیح عناوین نداشته است. همین مسئله سبب شده است روش کار او فاقد دقت کافی باشد و علمی نامیدن این اثر و قابل مراجعه بودن آن به‌عنوانی منبعی موثق، با تردید همراه شود.

از حیث روش‌های استنادی، منابع به‌کار گرفته‌شده در این اثر اندک است و این تعداد اندک نیز به صورت پراکنده از منابع شیعه، اهل سنت، منابع حدیثی، منابع عقلی و مانند آن بدون هرگونه تفکیک و دسته‌بندی نقل شده و با اینکه خاستگاه اصلی بحث کلامی بوده و نیازمند مقدمات عقلی است، نویسنده تنها به ذکر چند حدیث اکتفا نموده است.

از حیث روش‌های منطقی نیز این بخش از مدخل با مغالطات متعددی روبه‌روست و نویسنده با حذف برخی مقدمات و نیز عملکرد گزینشی در انتقال مباحث، به تحریف شخصیت حسین بن علی علیه السلام دست زده است.

از لحاظ روش‌های معرفت‌شناسی نیز تفکیکی میان معرفت‌های نقلی و عقلی صورت نپذیرفته و نویسنده با یکسان‌انگاری همه این داده‌ها، به این نتیجه رسیده که عنوانی سزاوارتر از «افسانه» بر این‌گونه اعتقادات امامیه وجود ندارد.

همه این نکات سبب شده است این مدخل در ارائه ساختار نظام‌مند تفکر شیعه درباره شخصیت حسین بن علی علیه السلام به‌عنوان امام و منصوب از ناحیه خداوند، موفقیتی نداشته باشد و برخورد گزینشی او در نقل اعتقادات کلامی امامیه و تفسیر به رأی به جای انتقال تفکر شیعه، تفکری افسانه‌ای و خرافی به نمایش گذاشته است.

منابع

- ابن شهر آشوب، محمد بن علی، ۱۳۷۶ق، مناقب آل ابی طالب، نجف، مکتبه الحیدریه.
- بیات، علی و علیرضا عسکر، ۱۳۸۳، «نقدی بر مقاله امام حسین در دائرة المعارف اسلام»، خردنامه همشهری، ش ۴۳، ص ۱۶۹-۱۷۸.
- تصویر امامان شیعه در دائرة المعارف اسلام؛ ترجمه و نقد، ۱۳۸۵، زیر نظر محمود تقی زاده داوری، قم، شیعه شناسی.
- حرعاملی، محمد بن حسن، ۱۴۲۲ق، اثبات الهداة، بیروت، مؤسسه الاعلمی.
- خندان، علی اصغر، ۱۳۸۰، مقالات، قم، بوستان کتاب.
- راوندی، قطب الدین، بی تا، الخرائج و الجرائح، قم، مؤسسه امام مهدی.
- صدر المتألهین، ۱۳۸۳، شرح اصول الکافی، تهران، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- صفار، محمد بن حسن، ۱۴۰۴ق، بصائر الدرجات فی فضائل آل محمد، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی.
- طبری، محمد بن جریر، ۱۳۶۹، تاریخ طبری، تهران، اساطیر.
- _____، ۱۴۲۷ق، نوادر المعجزات، قم، دلیل ما.
- طوسی، محمد بن حسن، بی تا، التبیان، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- عادل، مصطفی، ۲۰۰۷م، المغالطات المنطقیه، قاهره، المجلس الاعلی للثقافه.
- عباسی، مهرداد و سید علی آقایی، ۱۳۸۲، «امامان شیعه در دائرة المعارف اسلام»، کتاب ماه دین، ش ۷۴، ص ۴۶-۷۱.
- علم الهدی، علی بن حسین (سید مرتضی)، ۱۴۰۵ق، رسائل المرتضی، قم، دار القرآن الکریم.
- فخر رازی، محمد بن عمر، ۱۴۲۰ق، تفسیر الرازی، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- فیض کاشانی، ملامحسن، ۱۳۶۰، کلمات مکتونه من علوم اهل الحکمه و المعرفه، قم، فراهانی.
- کلینی، محمد بن یعقوب، ۱۳۶۲، الکافی، تهران، اسلامیه.
- مجلسی، محمد باقر، ۱۴۰۳ق، بحار الانوار، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- مفید، محمد بن محمد بن نعمان، ۱۴۱۳ق - الف، الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد، قم، المؤتمر العالمی للشیخ المفید.
- _____، ۱۴۱۳ق - ب، المسائل السروییه، قم، المؤتمر العالمی للشیخ المفید.
- _____، ۱۴۱۳ق - ج، اوانل المقالات فی المذاهب و المختارات، قم، المؤتمر العالمی للشیخ المفید.
- نوروزی، زهرا، بی تا، بررسی زندگی نامه و آثار خانم دکتر لائورا وچا والیری، اسلام شناس و شیعه شناس ایتالیایی، قم، انجمن تاریخ پژوهان.
- والیری، لائورا، ۱۹۴۸، مدخل حسین بن علی دائرة المعارف اسلام لایدن، هلند، بریل.